

Prof.dr. Rolf H. Bremmer Jr.

**Meer dan taal:
tekstgemeenschappen in het
middeleeuwse Friesland**

**Universiteit
Leiden**

Bij ons leer je de wereld kennen

Meer dan taal:
tekstgemeenschappen in het middeleeuwse Friesland

Rede uitgesproken door

prof.dr. Rolf H. Bremmer Jr

ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de

Friese Taal- en Letterkunde

aan de Universiteit Leiden

vanwege de Fryske Akademie te Ljouwert

op vrijdag 16 juni 2017

Universiteit
Leiden

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het Faculteitsbestuur, leden fan it Bestjoer fan de Fryske Akademy, leden en oudleden van het Curatorium van de Bijzondere Leerstoel Friese Taal en Letterkunde, zeer gewaardeerde toehoorders,

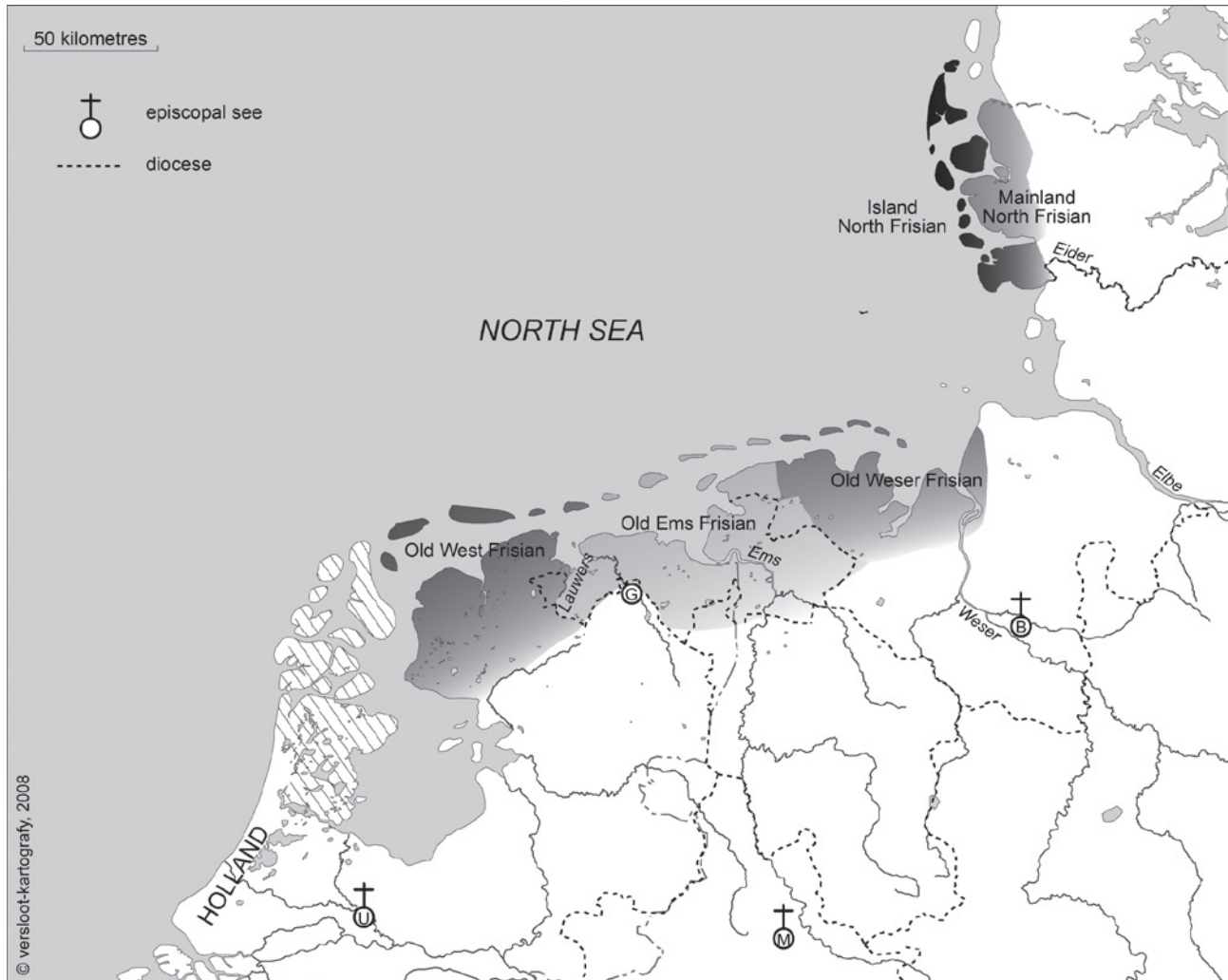
Over Friesland en het Fries heersen nogal wat misverstanden en vooroordelen. Gek genoeg komen die in mijn ervaring vaker voor in Nederland dan daarbuiten. Zo word ik vaak geconfronteerd met de reactie “Ik wist niet dat jij Fries was”, wanneer ik vertel dat ik mij met het Fries bezighoud en Buitengewoon Hoogleraar Fries in Leiden ben. Nooit wordt mij gevraagd of ik uit Engeland kom, als men hoort dat ik anglist ben. Misverstanden heersen er ook over het verleden van Friesland. In Nederland denkt men dan aan de provincie Fryslân en met een beetje geluk komt iemand ook nog met de streek West-Friesland in Noord-Holland aanzetten. Dat het vroegmiddeleeuwse Friesland zich uitstrekte van de Scheldemond in het zuiden langs de kust tot aan de Wezermonding boven Bremen is slechts weinigen bekend, laat staan dat er langs de hele kust van de Noordzee een vroege vorm van Fries gesproken werd, inclusief hier in Leiden aan de oever van de Oude Rijn.

Voor de taalkundige, daarentegen, bestaat er geen twijfel: wat de Friese kustlanden in de Middeleeuwen verbond is in de eerste plaats de taal. Die verskilde in een aantal significante opzichten van de taal van de Saksische en Frankische buurlanden. Ging men daar *ter kerken*, de Fries toog *to there tsierke*; een *dag* elders was een *dei* in Friesland. Ook in het systeem van persoonlijke voornaamwoorden zat verschil: bij de buren duidde men een vrouwspersoon aan met het s-voornaamwoord, *sie* (zij), in het Fries was dat *hia*. Opmerkelijk is ook hoe de Friezen met het betreffende voornaamwoord waren omgegaan. Daarvoor hadden ze het bijwoord *ther* ‘daar’ ingezet: *thi mon, ther ald is*, dus ‘de man, daar oud is’. Wat verder opviel was een nogal van de buren

afwijkende woordenschat. Een sleutel heette een *kei*, nat was *wet*, een *hengst* duidde geen mannetjespaard aan, maar het soort viervoeter, ongeacht het geslacht - om eens een paar voorbeelden te geven.¹

Niet alleen naar buiten toe onderscheidde het Fries zich, ook binnen het Friese taalgebied bestond soms opmerkelijke variatie. Grofweg laten zich drie dialectstreken herkennen: het gebied tussen het Vlie en de Lauwers, dat samenvalt met onze provincie Fryslân; het gebied tussen de Lauwers en wat lange tijd een uitgestrekt moeras was, ten noorden van Aurich, en het gebied ten oosten daarvan tot aan de monding van de Wezer. Deze drie gebieden hadden vermoedelijk al heel oude culturele wortels. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat de groepen die daarin woonden een onderling verschillend Fries dialect ontwikkelden, maar uit nog meer aanwijzingen. Ooit, in de loop van de achttiende eeuw werden ze het doel van drie verschillende zendingsprojecten. Dat is een sterke indicatie om te veronderstellen dat de drie gebieden toen ieder voor zich al sociale en vermoedelijk ook politieke eenheden vormden. Alle drie kwamen door deze bekeringsstrategie onder drie verschillende bisschopsstoelen te ressorteren, respectievelijk die van Bremen, Münster en Utrecht.

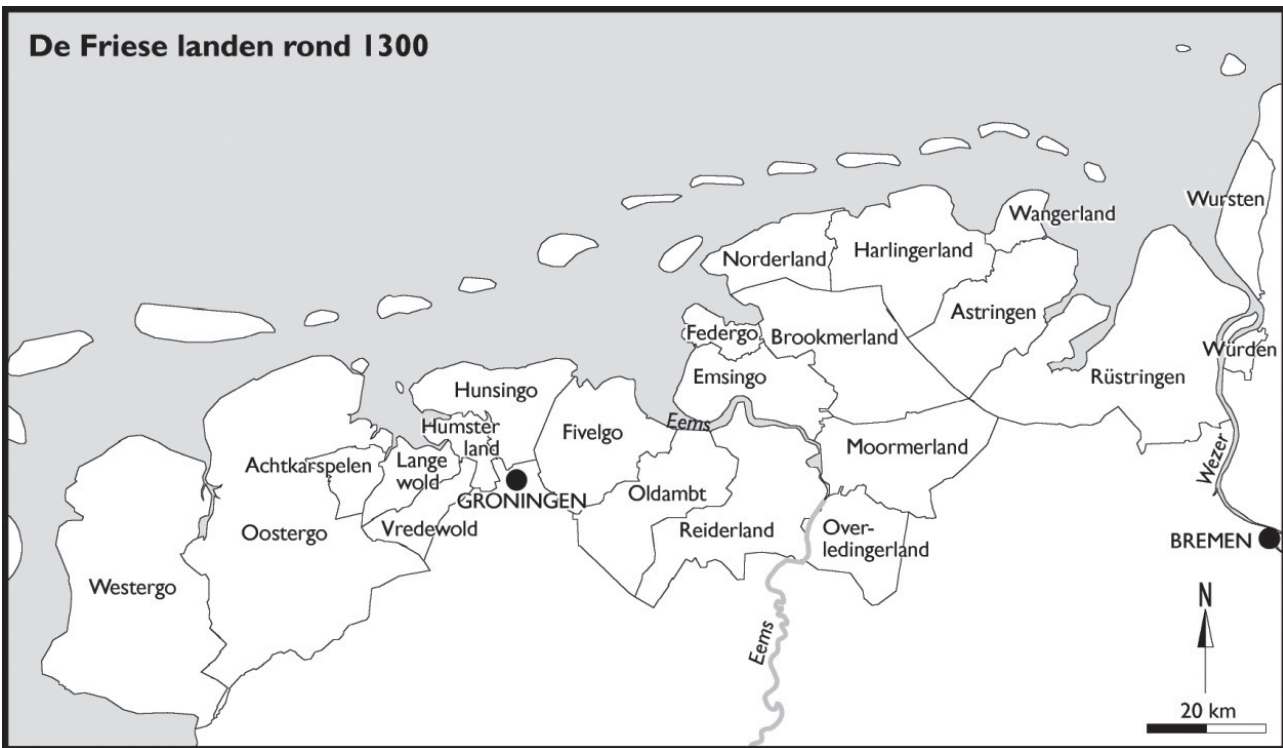
Toegegeven, middeleeuws Friesland was qua taal een krimpend gebied. Vanuit het zuiden moest het Fries vanaf de negende eeuw wijken voor het Frankisch, zeg maar de voorloper van het Nederlands. Het verdwijnen van het Fries uit Holland was vooral het gevolg van veranderende politieke omstandigheden. Omdat de regerende elite, *in casu* de Hollandse graven en hun entourage, zich richtte naar de Frankische machthebbers in zuidelijker streken, gingen ze ook hun taal overnemen. Hoe die taalwisseling zich voltrok valt moeilijk te reconstrueren, want hij was al goeddeels voltooid toen de productie van volkstalige documenten in de loop van de dertiende eeuw in Holland op gang kwam. Toch kunnen we bijvoorbeeld aan de namen die ouders aan hun kinderen gaven, zien dat die lang Fries gekleurd bleven, zoals collega Tanneke Schoonheim (2004)

De geografische verspreiding van het Fries rond 1300 in relatie tot de bisdommen. U = Utrecht, M = Münster, B = Bremen. Het Friese aartsdekanaat is gescheiden van de rest van het bisdom Münster door het bisdom Osnabrück. G = Groningen, ter oriëntatie (Bremmer 2009: 110).

ontdekte in een studie naar vrouwenamen in Holland en Zeeland tot 1300. Ook plaatsnamen bleven soms hun Friese klank behouden, maar eigenlijk is het na 1300 een aflopende zaak voor het Fries aan de westelijke oever van de Zuiderzee. Wel toont het West-Friese dialect van Noord-Holland nog allerlei sporen van het Fries, zowel in woorden als in bepaalde syntactische constructies, zoals onlangs door collega Cor van Bree (2012) uitvoerig is aangetoond. Ook in de voormalige Friese streken ten oosten van de Lauwers, in Groningen en Ostfriesland, wemelt het nog van allerlei Friese taalrelikten (Århammar 2004).

Het gebied tussen Vlie en Wezer, waarover ik het vanmiddag ga hebben, bleef echter nog geruime tijd Friestalig. Oorspronkelijk was het in een stuk of vier graafschappen verdeeld, die door de keizer beleend waren aan feodale graven die ver van hun Friese wingewesten woonden. Door allerlei oorzaken slaagden de Friezen erin zich in de loop van de elfde en twaalfde eeuw aan die grafelijke macht te onttrekken en min of meer zelfstandig te worden. Het bestuur raakte gedecentraliseerd en het gebied viel uiteen in een stuk of twintig feitelijk onafhankelijke landsgemeenten, die ieder hun eigen rechtsbestel regelden.

Ontwerp en uitvoering: Arjen Versloot

Ook al verschilden die landsgemeenten nogal eens qua organisatie op detail, *grosso modo* hadden ze gemeen dat het bestuur in handen lag van de eigenerfde grondbezitters, die bij toerbeurt in een meerkoppig college als rechter-bestuurder optraden. Zulke colleges functioneerden ook naar buiten toe als bestuur van hun land (Vries 1986: 14-21). Was er aan de ene kant de taal die de Friezen onderling verbond, en zou je van een taalgemeenschap kunnen spreken, anderzijds droeg de versplinterde bestuurlijke inrichting er bepaald niet toe bij dat er een organische Friese eenheid tot stand kwam. Met andere woorden, van een politieke gemeenschap was amper sprake. Weliswaar waren er pogingen ondernomen een supra-Fries verband te creëren, het succes daarvan is echter beperkt geweest. In de dertiende eeuw kwamen op gezette tijd vertegenwoordigers van alle Friese landen bijeen bij de Opstalsboom, bij Aurich, even over de huidige grens tussen Groningen en Oostfriesland. Daar konden klachten voorgelegd worden over zaken die te moeilijk bleken voor de rechters op regionaal niveau. Maar concrete gegevens over de werkzaamheden en effectiviteit van dit verbond zijn nagenoeg afwezig (Meijering 1974: 288-97). Er was dus ook nauwelijks sprake van een intra-Friese rechtsgemeenschap. Om kort te gaan: was er dan nog meer dan taal dat de middeleeuwse Friezen verbond? Mijn antwoord hierop luidt, kort en krachtig: ja. Er valt namelijk uit de hoeveelheid Friese teksten die zijn overgeleverd op te maken dat sommige ervan een aanzet tot een pan-Friese canon vormden. Aan de hand daarvan ik wil betogen dat er behalve een Friese taalgemeenschap ook een Friese tekstgemeenschap was. Ik zal nu eerst toelichten wat ik met die term bedoel.

Het concept “tekstgemeenschap”, of “textual community”, werd in de jaren tachtig van de vorige eeuw door de Canadese historicus Brian Stock (1983) ontwikkeld in zijn studie naar de opkomst van heterodoxe bewegingen aan het eind van de twaalfde eeuw. Sindsdien heeft het idee dat achter dit begrip ligt, enorm aan veld gewonnen, en is het, soms met verdere aanpassingen en nuancerings, met veel succes toegepast.

Volgens Stock gaat het bij een tekstgemeenschap om de identiteit van een groep, meestal sektarisch, die bepaald wordt door het aanhangen en bestuderen van een omljnd corpus van teksten. Geletterdheid was het dominante kenmerk van zulke groepen, en juist de exponentiële groei van het niveau van geletterdheid in de twaalfde eeuw maakte het ontstaan ervan mogelijk (Moore 1994: 36-7). Over de komst van een bredere geletterdheid in middeleeuws Friesland heb ik in mijn inaugurele rede gesproken en kort daarna uitgewerkt in een monografie: *Hir is eskriven* (Bremmer 2004). Met het onderwerp van vanmiddag sluit ik daar dus op aan.

Tekstgemeenschappen ontstonden vaak rond een charismatisch persoon. Brian Stock ontwikkelde zijn theorie dan ook naar aanleiding van een studie naar Petrus Waldo, die rond 1175 in Lyon een beweging startte die later naar hem genoemd werd: de Waldenzen. De jonge koopman Waldo werd gegrepen door de oproep van Christus aan de rijke jongeling om al zijn bezittingen weg te geven aan de armen. Waldo zorgde ervoor dat de Evangeliën in het Occitaans, de volkstaal van zuidelijk Frankrijk, vertaald werden. Daaruit putten hij en zijn volgelingen de stof voor hun kerk- en maatschappijkritische boodschap. In een soort geloofsbelijdenis lichtte Waldo zijn ideeën nader toe, waaronder de opvatting dat de Bijbel letterlijk genomen moest worden, en dat het begrip van de Bijbel niet afhankelijk was van wat de kerkvaders erover gezegd hadden. Kortom, in een religieuze tekstgemeenschap is de tekst, het geschreven woord, het centrum dat de gemeenschappelijke identiteit bepaalde. De tekst beroerde ook het leven van half- en ongeletterde aanhangers, doordat de leidende figuren de inhoud van de tekst mondeling en schriftelijk verspreidden en interpreteerden, en de leden van de gemeenschap, al dan niet geletterd, die tekst aanvaardden en zich door memorisatie eigen maakten, aldus Stock.

Een tekstgemeenschap kon echter ook ontstaan op andere wijze, bijvoorbeeld op grond van verwantschap of

verbondenheid aan een adellijke heer of aan een bepaalde regio. Dat laatste zal vooral relevant blijken voor mijn betoog vanmiddag. De gemeenschappelijke noemer bij dit alles is een groep die zich onderscheiden wil van de rest van de gemeenschap waarin ze verkeert. In dat streven naar geheel anders zijn, worden de leden van de groep gestuurd of gedreven door een beroep op een omljnd tekstcorpus (vgl. Staubach 2003). Afwijking van de grote gemeenschap, om welke reden dan ook, vooronderstelt dus tevens een mate van geletterdheid. Een tekstgemeenschap wordt bovendien gekenmerkt door een zekere gezagsstructuur en leiderschap dat stoelt op de vaardigheid om met teksten om te gaan. Bij dat laatste aspect komen filologische en politieke vaardigheid samen, zoals de Duitse egyptoloog Jan Assmann (2000: 96) snedig opmerkt. Leiderschap valt toe aan degene die de grootste kennis bezit en de basistekst het meest verhelderend kan uitleggen en zo mensen aan zich en aan elkaar weet te binden.

Ik zou het begrip tekstgemeenschap graag verkennend willen toepassen op het dertiende-eeuwse Friesland. Wat er aan literatuur uit die tijd is overgeleverd, behelst bijna uitsluitend teksten van juridische aard. Ik probeer dan een aantal vragen te beantwoorden. Ten eerste, om welke basisteksten gaat het? Is er samenhang te ontdekken in de teksten die deze groep of groepen deelden? En in hoeverre was er sprake van leiderschap binnen deze groep of groepen zodanig dat de teksten met gezag werden geduid?

Maar eerst verschaft ik nog wat historische context voor een beter begrip van de situatie. Rond 1200 was het proces van onttrekking aan het Heilige Roomse Rijk voltooid, en waren de Friese landen misschien dan niet *de jure* maar wel *de facto* onafhankelijk geworden, in die zin dat zij geen enkele landsheer, d.w.z. graaf of hertog, boven zich duldden. Alleen de keizer van het Roomse Rijk erkenden ze nog als hun heer. Niet zozeer in religieuze zin, dus, zoals Brian Stock dat definieerde, maar wel in politieke zin, kunnen we de Friezen daarom

als een groep afgescheidenen beschouwen. Daarbij gaat het om de eigenerfde grondbezitters. Vrij van landsheerlijkheid, bestuurden ze zelf hun landen door middel van rechters die ze uit hun eigen midden kozen. In wezen was hun vrijmaking, en daarmee hun plaats buiten de politiek-feodale ordening, ongehoord binnen het Europa van die tijd. Die positie vroeg dus om een rechtvaardiging. Die rechtvaardiging kwam er ook, en hangt samen met de snel toenemende verschriftelijking in West-Europa die Friesland juist rond die tijd bereikte.

Zoals Brian Stock heeft duidelijk gemaakt, baseerden ketterse en andere religieus afwijkende bewegingen zich op zeer gezaghebbende teksten, waarvan de leider of de leidende groep ook een exclusief recht op interpretatie had. Een beroep op gezaghebbende teksten was nodig om de afwijking of, vaker nog, de breuk te rechtvaardigen die de groep met de gevestigde traditie gemaakt had. Maar dan moest wel aangetoond kunnen worden dat deze teksten superieur waren aan alle andere claims van tradities en instanties.

Zulke gezaghebbende teksten lijken er ook voor de Friezen te zijn geweest en ik wil graag een paar van deze voor u ten tonele voeren. De belangrijkste daarvan zijn ongetwijfeld twee rechtsteksten die in de handschriften waarin ze opgeschreven staan, steeds meteen na elkaar komen, als een siamese tweeling: de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*. De *Zeventien Keuren*, d.w.z. een verzameling van zeventien besluiten of statuten, sommen op hoe de Friezen hun relatie tot het hoofd van het Heilige Roomse Rijk regelen en welk recht zij hebben op eigendom van land dat altijd in de familie is geweest, op vrijheid van feodale gezagsstructuren en op vrede om een leven volgens eigen tradities en gewoonten te leiden. Bij de *Vierentwintig Landrechten* gaat het om rechtsregels die in de Friese landen van kracht zijn. Zij stellen vooral de onderlinge rechten en plichten van de eigenerfde landbezitters vast. Hoewel we niet weten waar precies, en wanneer, en door wie, deze twee verzamelingen van keuren en landrechten zijn opgesteld en vervolgens gebundeld, opvallend is wel dat ze in

het hele Friese gebied gevonden worden, van oost tot west, en dat al voor 1300.²

We mogen aannemen, en daar zijn ook voldoende aanwijzingen voor, dat het maatschappelijk leven in de Friese landen voor de komst van het schrift georganiseerd was volgens mondelinge overlevering (Bremmer 2014). Overlevering leidt van nature tot het ontstaan en in stand houden van gewoonten, in dit geval tot rechtsgewoonten. Daar hoeft je niet kritisch over na te denken, want zo is het nu eenmaal altijd geweest. Het is typerend voor de overlevering dat ze niet op schrift gesteld wordt. Als dat echter toch gebeurt, wijst dat op een breuk met de traditie, of op zijn minst op een crisis, aldus Jan Assmann (2000: 82). Tradities zijn impliciet, geïnternaliseerd, vleesgeworden in de individuele dragers die ze voorleven en doorvertellen aan het volgende geslacht; tradities worden vooral ook geleefd en vormgegeven in rituelen en gebruiken; *du moment* dat tradities opgeschreven worden, worden ze expliciet, tastbaar, objectief, en bovenal, het maakt dat ze gaan verstarren. Opschrijven verbreekt de keten van levende overdracht. De aanzet tot opschrijven moet, volgens Assmann (2000: 82), van buiten komen en waar die aanzet komt, veranderen de tradities.

De vraag is dus: welke bijzondere aanleiding was er voor de Friezen om deze keuren en landrechten aan het perkament toe te vertrouwen, en daarmee een aanzet tot canonisatie te geven? Het is opvallend dat beide teksten, althans in de wijze waarin ze overgeleverd zijn, al zo in vorm gesteld waren, dat hun aantal steeds 17 en 24 is.³ Ook al vormden de Friese landen tezamen, zoals we gezien hebben, bepaald geen politieke gemeenschap, met het zich toeigenen van deze rechtsteksten, van het Vlie tot de Wezer, gaven de Friezen uitdrukking aan een taaloverstijgende verbondenheid. We kunnen dit ook omdraaien: nadat deze twee teksten op zekere tijd en plaats in een van de Friese landen waren ontstaan, oefenden ze zo'n aantrekkingskracht uit dat door het supraregionaal aannemen ervan een Friese tekstgemeenschap kon ontstaan. Juist het

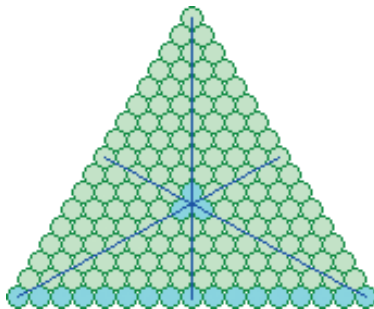
hebben van die *17 Keuren* en *24 Landrechten* bepaalde dat een gebied voor zichzelf een Friese identiteit onderschreef, en zich daarmee ook politiek onderscheidde ten opzichte van het Heilige Roomse Rijk. De aanleiding om deze twee rechtsteksten te adopteren moet dus het losmaken uit het Roomse Rijk zijn geweest. Het is opvallend dat bij het aannemen en kopiëren van beide teksten de aantallen van zeventien en vierentwintig met ontzag gehandhaafd bleven.

Omdat die aantallen blijkbaar zo gerespecteerd werden, is het zinvol om daar een moment bij stil te staan. Of die aantallen willekeurig zijn of dat er wellicht een reden achter zit, het kan niet anders, of ze vormen deel van de canonisatie. Merkwaaardig genoeg is er in de standaardliteratuur over deze twee teksten nauwelijks aandacht aan die twee getallen geschonken. In zijn proefschrift over de *17 Keuren* uit 1940 geeft Jelle Hoekstra een uitgebreid overzicht van wat er tot dan al niet over deze rechtsbron te berde is gebracht. Over de oorsprong ervan, over de tijd van ontstaan, over de historische betrouwbaarheid en noem maar op. Maar over het getal 17 rept Hoekstra met geen woord. En als Nico Algra (1991) ruim vijftig jaar na Hoekstra's boek een lijvige monografie publiceert over de *17 Keuren en 24 Landrechten*, roert hij het probleem van het aantal keuren en landrechten niet aan.

Voor ons, op een enkeling na, mogen de getallen 17 en 24 misschien niet veel betekenen. De rekenaars onder u echter zullen stellig weten dat 17 een priemgetal is, d.w.z. het kan alleen door zichzelf gedeeld worden en door 1. En wie nog iets verder in de wiskunde is ingevoerd, weet dat 24 de faculteit is van 4, een fenomeen dat algebraïsch wordt aangegeven met een uitroepteken: $4!$, d.w.z. 24 is de uitkomst van $1 \times 2 \times 3 \times 4$.

In de Middeleeuwen werd er echter anders tegen getallen aangekeken; men had vooral aandacht voor de symboliek die erin verscholen lag. Om die getallensymboliek heen was een rijke traditie ontstaan. Getallen hoorden bij Gods schepping en daardoor, zo meende men, waren ze beladen met een diepere

betekenis. Immers, Salomo, in het – deuterocanonieke – Boek der Wijsheid (11: 21), had bewonderend tegen God gezegd: “Alle dingen hebt u geordend in getal, en maat, en gewicht”. Aan de exegeet was het nu om die diepere betekenis die God in de getallen gelegd had, te ontdekken. Misschien wel de meest invloedrijke theoloog in dit opzicht was kerkvader Augustinus. Diverse malen, in steeds weer andere contexten, brengt hij het getal 17 ter sprake bij de wonderbare visvangst die de discipelen meemaken na de opstanding van Jezus. Volgens de evangelist Johannes (21: 11) haalden ze 153 vissen uit het water. Waarom toch dat specifieke getal, vroeg Augustinus zich af. Rekenkundig gezien wist hij dat 153 een driehoeksgetal was, d.w.z. als je een gelijkzijdige driehoek vult met zeventien knikkers op de onderste rij en een aan de top, dan heb je er precies 153 bij elkaar.

153 is het driehoeksgetal van 17

Het bijzondere van zeventien zat hem in de getallen tien en zeven, zo redeneerde Augustinus. De mens kan niet zalig worden zonder de Tien Geboden te houden, maar die kan hij alleen naleven met behulp van de zeven gaven van de Heilige Geest. Zeven is dus het getal der heiligheid. Daarom zegende God ook de zevende dag en heiligde die. Kerkvader Gregorius de Grote nam een iets andere route bij zijn uitleg van de wonderbaarlijke visvangst. Ook hij ging er van uit dat tien en zeven volmaakte getallen waren, samen opgeteld zeventien. Als je 17 met het getal van de Drieëenheid vermenigvuldigt, kom

je op 51; doe dat nog eens, en je hebt 153. Ik ben nooit een rekenwonder geweest en was hier vast niet zelf opgekomen, als ik niet geattendeerd was op een uitvoerig gedocumenteerd artikel van collega Robert Stein over de vraag waarom sinds de zestiende eeuw de Lage Landen uit Zeventien Provinciën bestaan. Stein (2008) wijst bij zijn behandeling van het getal 17 behalve op de kerkvaders (255-58) onder meer ook op een mededeling van de elfde-eeuwse historiograaf Adam van Bremen dat Friesland uit zeventien gouwen bestaat en ook de *17 Keuren* zijn hem niet ontgaan (249-50).

Behalve het getal 17 had ook het getal 24 had zijn diepere betekenis bij middeleeuwse theologen. Het kwam vooral ter sprake in commentaren op de Openbaring van Johannes. In hoofdstuk 4 beschrijft Johannes hoe hij rond de troon van God vierentwintig tronen ziet waarop vierentwintig oudsten gezeten zijn. Ook zag hij vier wezens voor Gods troon, elk van zes vleugels voorzien. De som is gauw gemaakt: 4×6 is 24. De vier wezens zagen er als volgt uit: de eerste leek op een leeuw, de tweede op een jonge stier, de derde had een gezicht als een mens en de vierde leek op een vliegende adelaar. Zij stelden de vier evangelisten voor. Kerkvader Victorinus verklaarde het aantal 24 hier als een verwijzing naar de vierentwintig boeken van het Oude Testament, volgens de traditionele Joodse telling, die het getuigenis van de vier evangelisten ondersteunden. Het getal verwees volgens Victorinus ook naar de twaalf stammen van Israël en de twaalf apostelen. Het getal werd bovendien geassocieerd met het priesterschap: Koning David stelde immers vierentwintig familie-orden aan die de priesterdienst in de tempel moesten uitvoeren (1 Kron. 24 [!]). De vierentwintig oudsten weerspiegelen in deze opvatting dus de priesters van het Oude Testament. Bij al deze interpretaties gaat het er om de volheid van het Oude en Nieuwe Testament te benadrukken. Eendere opvattingen als bij Victorinus vinden we ook bij Caesarius van Arles en de Eerwaarde Beda (Weinreich 2011). Ook de twaalfde-eeuwse Hugo van St Victor, een van de meest invloedrijke theologen van de latere middeleeuwen, sloot zich bij deze interpretatie

aan (Linde 2015: 11). Daarnaast bestond het Griekse alfabet uit vierentwintig letters, wat een afgesloten volheid aangaf. Concluderend kan vastgesteld worden dat de *17 Keuren en 24 Landrechten* hun aantallen behielden, omdat er een diepe symbolische, wellicht zelfs religieuze waarde aan gehecht werd.⁴

Wat was er verder bijzondere aan de *17 Keuren en 24 Landrechten*? De onafhankelijkheid van feodale landsheren die er in geproclameerd werd, en het recht om zelf de regels te bepalen waarmee men het maatschappelijk leven wilde ordenen, werd opmerkelijk genoeg aan een gunst van Karel de Grote toegeschreven. Keer op keer, in bijvoorbeeld de versie die in het Eerste Rühringer Handschrift is overgeleverd, wordt bij de opsomming van de individuele keuren van de *17 Keuren* gezegd, dat ze een geschenk waren van koning Karel. Zo begint bijvoorbeeld de eerste keur:

10 Thit is thiv forme liodkest and thes kyning Kerles ieft and londriucht allera Frisona (Buma en Ebel 1963: R1 III.1).

[Dit is de eerste volkskeur en een geschenk van koning Karel en landrecht van alle Friezen]

De historische ironie is natuurlijk dat Karel de Friezen vierhonderd jaar eerder met geweld onderworpen had en ingelijfd in zijn grote rijk, terwijl hij hier als grote welwillende weldoener neergezet wordt. En nadat het 24e Landrecht is neergeschreven, volgt een korte epiloog waaruit blijkt dat voor de auteur ervan deze twee rechtsteksten onlosmakelijk bij elkaar horen. Het belang ervan wordt de lezer/luisteraar nog eens goed ingepeperd:

Thit send tha siuguntine liodkesta and tha fiuwer and twintich londriucht, ther alle Frisa mith hiara fia kapadon and mith riuchte bruka skilun, ief se moton. Hwande thi kinig Kerl bed thet se alle riuchte thing hilde and ouonade, alsa longe sa se lifde, and hwasia hia <thes riuchtes> birauade, thet hi <alra nethena> birauad wrde fara Godis achnon and fara alle Godis heligon, ther an

himulrike send and an irthrike. (Buma en Ebel 1963: R1 IV.25)⁵

[Dit zijn de 17K en 24 L die alle Friezen met hun geld kochten en met recht gebruiken zullen, als ze kunnen. Want koning Karel gebood dat ze alle rechtsinzettingen zouden naleven en toepassen, zo lang als ze leefden, en (hij verklaarde dat) wie ook maar hen van dat recht zou beroven, dat diegene zelf van alle genade beroofd zou worden voor Gods ogen en voor al Gods heiligen, die in de hemel zijn en op aarde.]

Het is nogal wat, wat hier staat. En het wordt ook met groot gezag gebracht. Het kan daarom haast niet anders, of achter deze woorden mogen we een strategische leider zien, zoals Assmann die een rol toebedeelt bij de totstandkoming van een tekstgemeenschap. De claim die de auteur hier legt, is inclusief en totaal. Let maar op het driemaal gebruikte woord ‘alle’. Middels een materiële transactie had koning Karel **alle** Friezen voor altijd, zolang ze leefden, met deze rechten begiftigd. Vervolgens had Karel de Friezen geboden **al** hun eigen rechtsinzettingen te volgen. Naleving van dat gebod resulteert in een binding naar binnen. Maar dat recht was zo heilig, dat de buitenstaander die het de Friezen met geweld ontnemen zou, niet met tegengeweld bedreigd werd, maar met een banvloek, onder aanroeping van de hoogste en machtigste instanties die men kende: God en **alle** heiligen (vgl. Leeson 2012). De toevoeging “in de hemel en op aarde” verleent welhaast een eschatologische dimensie aan de vloek en roept associaties op met het Laatste Oordeel op de Jongste Dag. Een eigentijdse vertaler naar het Latijn vatte het iets anders op en laat koning Karel de veroordeling al uitspreken:

... et quicumque eos petitionibus spoliarent, illos iudicavit et condempnavit coram Deo et omnibus sanctis suis in celesti regno et terrestri. Amen. (Hoekstra 1950: III.5-7) [... en wie ook maar hen van die keuren zou beroven, diegenen berechtte en veroordeelde hij voor het aangezicht van God en al zijn heiligen in hemel en op aarde. Amen.]

Het kan niet anders of die dreigende verwensing van hen die het Friese recht willen schenden, in de Latijnse versie beklonken door een hardgrondig 'Amen', is bedoeld om Friese frontvorming naar buiten te effectueren.⁶

Ook andere onbekend gebleven leiders hebben de gelegenheid aangegrepen om de *17K en 24L* van een naschrift te voorzien en daarmee op te waarderen, zoals blijkt uit de versie in de twee Hunsingoër Handschriften. Eerst geeft de commentator een vrij zakelijke afsluiting, in proza:

Thise riucht keren Fresa and bad him thi keneng Kerl ti hebbane and te haldane, to helpe and to nethum alle Fresum.

[Deze rechten (d.w.z., de *17K en 24L*) kozen de Friezen en koning Karel gebood hun (die) te handhaven en te onderhouden, tot hulp en nut van alle Friezen.]

Er wordt hier weer gegrepen naar dat inclusieve woordje 'alle', als de baat die er van het recht volgen uitgaat, wordt voorgelaten. En dan krijgt de commentator de geest, ja, hij wordt lyrisch en sluit met een vierregelig gedichtje af. Nu geen gedreig met een banvloek, zoals we hiervoor zagen, maar een oproep in de wij-vorm. Zodoende doet hij een appél op, en versterkt daarmee, het groepsgevoel:

Forth scele wi se halda
and God scel urse walda
thes teddera and thes stitha
and alle vnriuchte thing scele wi formitha. (Buma en Ebel 1969: H III.26)

[Voortaan moeten wij ze houden, en God zal ons (dan) regeren, de zwakke en de sterke, en alle onrechte gedingen zullen wij vermijden.]

De fijnproever herkent in deze woorden een echo van de wetgeving aan Israël in de woestijn. Het gaat niet om individuele naleving van de wet, maar om de naleving ervan als volk. Met die twee uitersten, de zwakke en de sterke, wordt immers de hele gemeenschap samengevat. Het goede najagen en het kwade mijden. Dan volgt vanzelf Gods zegen.

Ondanks de toeschrijving aan Karel de Grote voor het gezag dat de *17K en 24L* moesten uitstralen, greep iemand in het tweede kwart van de dertiende eeuw de kans aan het belang van deze twee rechtsbronnen nog eens extra te borgen. Hij schreef er daarom een uitvoerige Proloog voor, waarmee hij het bijzondere karakter van de *17K en 24L* een nieuwe dimensie verleende. Deze anonieme auteur was goed geletterd en ingevoerd in diverse eigentijdse werken, waaronder een of meer keizer- en wereldkronieken, zoals die in Duitsland populair werden (Murdoch 1998). In die proloog zet hij uiteen wat de oorsprong van het Friese recht was. Daarmee vulde hij als het ware het tijdsgat dat aan Karel de Grote vooraf ging. Hij begint zijn betoog als volgt:

Hir is eskriuin thet wi Frisa alsek londruiht hebbe and halde, sa God selua sette and ebad, thet wi hilde alle after thing and alle riuhte thing. Efter thes bedon hit ande bennon alle irthkiningar efter Romulo and Remo – thet weron tha tvene brother ther Rume erost stifton – Julius and Octavianus; alsa hiton tha forma fiuwer kiningar ther to Rume kiningar weron. Thit riuht skref God selua, use Hera. (Buma en Ebel 1963: R1 I.1)

[Hier is geschreven dat wij Friezen zulk landrecht hebben en onderhouden, als God zelf instelde en gebood, (namelijk) dat wij alle wettelijke en alle gerechtelijke zaken zouden onderhouden. Daarna geboden en bevalen het alle aardse koningen na Romulus en Remus – dat waren de twee broers die Rome het eerste stichtten – Julius (Caesar) en Octavianus (= Augustus); zo heetten de eerste vier koningen die te Rome koning waren. Dat recht schreef God zelf, onze Heer.]

In deze passage is Karel niet meer de oorsprong van het Friese recht, maar ligt het begin ervan bij God zelf. Exclusiever kun je het niet krijgen, zou je denken. Maar nee, daar blijft het niet bij. De Allerhoogste krijgt gezelschap van wat hier de eerste Romeinse koningen genoemd worden. Zo paart de auteur zowel het goddelijk gezag als het gewicht van de Romeinse oudheid aan de vanzelfsprekende gezaghebbende traditie van de Friese rechtsgewoonten. Meteen na dit openingsakkoord

laat de auteur van de Proloog de Tien Geboden volgen, elk gebod eerst in het Latijn, gevolgd door een vertaling in het Fries en afgesloten door Jezus' samenvatting van de wet, dat je God met een rein hart moet liefhebben en je medechristen ('thinne ivenkerstena') als jezelf. Als uitleiding op de Tien Geboden herinnert de auteur zijn gehoor aan de tocht van het volk Israël door de woestijn, op weg naar het land dat vloeide van melk en honing, naar het heilige land, naar Jeruzalem. God zal namelijk iedereen die het recht houdt naar het hemelse Jeruzalem leiden, maar wie het recht niet houdt zal hij in de hel opsluiten, net zoals hij de Egyptenaren in de Rode Zee had opgesloten. Hier zien we al een kiem van de opvatting die later in andere teksten verder uitgewerkt werd: de Friezen zijn een uitverkoren, door God geroepen volk, de Israëlieten van de nieuwe bedeling (Mol en Smithuis 2008; vgl. Garrison 2006).

12

De Proloog en de *17K en 24L* zijn de canon waaromheen de Friese tekstgemeenschap zich vormde. Ook al maakten de diverse Friese landen hun eigen ontwikkelingen door met allerlei lokaal recht, toch zou die supraregionale gemeenschap lange tijd in stand blijven. De gebrekkige overlevering van middeleeuwse Friese handschriften ten spijt zijn er diverse blijken van een levendig verkeer van rechtsteksten tussen de Friese landen. Die uitwisseling negeerde niet alleen natuurlijke barrières als sloten, rivieren, meren en moerassen, maar ook diocesale grenzen. Een mooi voorbeeld daarvan is het Rühringer Dijkrecht, dat als volgt begint:

Thet is ac londriucht, thet wi Frisa hagon ene seburgh to stiftande and to sterande, enne geldene hop, ther umbe al Frisland lith. (Buma en Ebel 1963: R1 X.10)

[Dit is ook landrecht, dat wij Friezen een zeeburght moeten stichten en sterken, een gouden hoepel die om heel Friesland ligt.]

Tot voor kort hield men deze tekst voor typisch Rührings, totdat Tom Johnston (1995) ontdekte dat de tekst ook circuleerde in Humsterland, meteen ten oosten van de Lauwers. Johnston toonde tevens aan dat dit dijkrecht een

supraregionaal karakter had met uitdrukkingen die ook in andere rechtsteksten, zoals het Westerlauwers *Oudere Schoutenrecht*, gevonden worden. Johnston had oog vooral voor de politiek-ideologische implicaties (vgl. Johnston 1998), en zag daarbij de religieuze dimensie ervan over het hoofd. Het dijkrecht wordt namelijk afgesloten met een ootmoedige afhankelijkheidsverklaring: "ief us God helpe wili and Sante Peder" (Buma en Ebel 1963: R1 X.10; 'als God ons helpen wil en de heilige Petrus'.

Ik vat voorlopig samen: met het concept tekstgemeenschap, zoals ontwikkeld door Brian Stock, en met het concept canonisatie van Jan Assmann, blijkt bij een eerste verkenning licht geworpen te kunnen worden op de totstandkoming van een groot-Friese tekstgemeenschap rond een kanon van teksten.

Soms zien we een tekstgemeenschap in een kleiner gebied, zoals in Westerlauwers Friesland. Ik wil dit kort illustreren aan de hand van het *Rudolfsboek*, soms ook wel het boek van "keyser Rolluf" of zelfs "keyser Rolf" genoemd (Buma en Ebel 1977: 309). U snapt nu, waarom ik erin geïnteresseerd ben. Kort samengevat beschrijft dit, waarschijnlijk in de tweede helft van de dertiende eeuw geschreven boek (Gerbenzon 1975, no. 133), hoe de Friezen in Bordeus voor Keizer Rudolf moeten komen om van hem een verzameling rechtsregels van uiteenlopende aard te ontvangen.⁷ Tussen de rechtsregels in, maar ook in die rechtsregels zelf, heeft de auteur uitvoerig de geschiedenis van de Friezen verweven, van hun vrijheid, van het verlies ervan en hoe ze die vrijheid weer van koning Karel terugkregen. Deze historische stof is meestal in dichtvorm weergegeven. Ook hier voert de auteur de belofte van de hemel op voor het volgen van het recht en de dreiging van de hel voor de rechtsbrekers, met een verwijzing naar het lot van de Egyptenaren in de Rode Zee. Vooral aan het eind refereert de auteur nogal eens aan de Bijbel en doet dat steeds in het Latijn, waarmee hij blijk geeft van zijn gedegen scholing.⁸ Het boek wordt ook afgesloten met een Latijns citaat, ditmaal met een in die tijd populair rechtsgezegde:⁹

“Consentientes et agentes malum equali pena puniantur.”
[Zij die kwaad doen en zij die ermee instemmen moeten met gelijke straf gestraft worden.]

Overigens moet u zich niet te veel voorstellen bij het woord ‘boek’. In de jongste editie (Buma en Ebel 1977) beslaat het maar zeventien pagina’s en is ingedeeld in precies vierentwintig paragrafen. Toeval bestaat niet, toch?

In tegenstelling tot de populariteit van dit boek in middeleeuwen Westerlauwers Friesland en zelfs ten oosten van de Lauwers (vgl. Gerbenzon 1961), is het *Rudolfsboek* nagenoeg genegeerd door onderzoekers in de moderne tijd. Een van de eersten was de laat-achttiende-eeuwse Oostfries en rechtshistoricus, Tilemann Dotias Wiarda (1746-1826). Zijn kritiek was niet misselijk. Voor hem was het *Rudolfsboek* een wangedrocht (‘Missgeburt’) uit jongere tijd, samengelapt uit passages uit andere rechtsteksten (Wiarda 1805: LX). De grootste geleerde van het Oudfriese recht uit de negentiende eeuw, Karl von Richthofen (1811-1888), was ronduit vernietigend over dit “gefabriceerde” werk. Het was “maakwerk” volgens hem, een chaotisch *Mixtum compositum*, dat in de vijftiende eeuw uit de Bijbel, uit Romeins en canoniek recht, alsook uit de meest uiteenlopende oudere Friese rechtsteksten zinloos bijelkaar gesprokkeld was (Richthofen 1882: 327).¹⁰ Af en toe klinkt er een positief oordeel, zoals van Pieter Sipma. Naast de nodige kritiek op het gebrek aan historische kennis en kritische zin bij de auteur, prees hij het *Rudolfsboek* om zijn eenheid, en noemde het zelfs een klein kunstwerk (Sipma 1930: 27). De laatste die zich kritisch over het *Rudolfsboek* heeft uitgelaten was mijn leermeester Wybren Jan Buma. Hij wilde Sipma wel een beetje gelijk geven, in zoverre dat hij de rechtsbepalingen in het *Rudolfsboek* best goed gecomponeerd vond. Jammer genoeg, zo oordeelde hij echter, waren ze overwoekerd door een wirwar van historische en mythische uiteenzettingen (Buma en Ebel 1977: 312-13). In feite spreekt Buma van Richthofen na.

Dat het *Rudolfsboek* ons met een speciaal genre van rechtsliteratuur confronteert, is zonneklaar. Allereerst is er de verteller, die het boek inleidt. Hij presenteert keizer Rudolf als een nijvere onderzoeker, die zowel de rechtsboeken van de Romeinse keizer als van de Paus bestudeerd heeft (Buma en Ebel 1977: XVIII.2 en 17). Kortom, de keizer is thuis in wat we nu het Romeinse en het canonieke recht noemen en wekt daardoor het vertrouwen van de lezer als hij optreedt als wetgever. Nu eens voert de verteller keizer Rudolf in de derde persoon op, dan weer, ter verhoging van de authenticiteit, laat hij hem het woord voeren in de directe rede, als hij de verzamelde Friezen zijn rechtsregels doorgeeft. Aan het eind neemt Rudolf afscheid van de Friezen in de eerste persoon en spoedig daarna, aldus de verteller, sterft hij. De verteller vervolgt dan in de eerste persoon (XVIII.23) en neemt zo haast ongemerkt de rol van Rudolf als rechtsexpert over. Met andere woorden, we mogen ook de auteur van het *Rudolfsboek* zien als de strategische filoloog in de zin van Jan Assmann. De verteller en zijn alias Rudolf hebben een duidelijk publiek voor ogen – de Vrije Friezen – dat aangesproken wordt met u/jullie. Zodoende wordt een band opgebouwd als tussen leermeester en volgelingen, een typische karakteristiek van een tekstgemeenschap. Al meteen in de eerste toespraak laat de auteur keizer Rudolf verklaren dat het hem gaat om “dae era dis Fresiska fridomes” (XVIII.1a) [de eer van de Friese Vrijheid] (vgl. Vries 2015: 235). Dat is het trefpunt waaromheen het gehoor verzameld wordt.

De geleerden, te beginnen bij Franciscus Junius en Jan van Vliet in de zeventiende eeuw (Dekker 1998: 119), hebben zich het hoofd gebroken over de historiciteit van een keizer Rudolf die de Friezen rechten verleend zou hebben, maar moesten vaststellen dat hij waarschijnlijk niet bestaan had. Ook konden ze niet achterhalen met welke plaats Bordeus bedoeld werd, waarheen Rudolf de Friezen ontbood (Buma en Ebel 1977: 310-11). Het probleem van historiciteit en het *Rudolfsboek* kan daarom maar beter opzij geschoven worden en vervangen door de vraag naar *auctoritas* of gezag. Om

geloofwaardig over te komen bij toehoorder of lezer werd van schrijvers verwacht dat zij zich beriepen op gezaghebbende auteurs (Ziolkowski 2009, vooral 438-9).¹¹ Wat we hier met het *Rudolfsboek* hebben doet sterk denken aan Geoffrey Chaucer, die in de ridderroman *Troilus and Criseyde* ene Lollius als zijn *auctour*, zijn gezaghebbende bron, opvoert. Tientallen artikelen en hoofdstukken zijn gewijd aan het achterhalen van gegevens over deze Romeinse auteur, maar zonder resultaat. Tegenwoordig is men het er over eens dat Chaucer een loopje nam met de opvattingen van zijn tijd, dat een goed schrijver zich beroepen moet op een gevestigd auteur (bijv. Millet 1985). In plaats daarvan verzong hij zijn eigen autoriteit. Iets dergelijks zien we hier ook. De auteur van het *Rudolfsboek* riep een fictieve keizer Rudolf in het leven, die op een fictieve plaats Bordeus fictief de Friezen ontbiedt. Zo kan hij een verhaal construeren waarin hij zijn boodschap kwijt kan, waarvan de grondtoon de “eer van de Friese Vrijheid” is. Die boodschap is verpakt in een narratief dat qua vorm ambitieus is, namelijk in prosimetrum – deels proza, deels versvorm (vgl. Harris en Reichl 1997). Inhoudelijk bestaat het *Rudolfsboek* uit een gecreëerd verleden, een ongelijk verdeelde dosis rechtsbepalingen, en een religieus getint betoog. Met die mix wil de verteller zijn Friese publiek samenbrengen om ze te versterken in de opvatting dat zij, onder Gods hoede, een bijzonder volk zijn, anders dan andere.

Terugkijkend naar de voorbeelden van gemeenschappen rond een aantal Oudfriese teksten valt op dat de strategische leiders ervan zich bescheiden hebben opgesteld. Wat hun naam was, wat ze deden in het dagelijks leven, waar ze woonden – we horen er nagenoeg niets over. Het waren geen grote jongens, zoals Petrus Waldo of Bernard van Clairvaux. Dat past ook wel een beetje bij de Oudfriese literatuur, die het zonder grote namen moet doen en klappers ontbeert zoals de *Beowulf* of de *Canterbury Tales*. Wie schrijven wilde, zo lijkt het, leefde zich vooral uit in het opstellen van rechtsregels. Echter, als zulke rechsteksten onder een vergrootglas worden gelegd, zo hoop ik te hebben aangetoond, springen steeds weer nieuwe aspecten van de middeleeuwse Friese schrijf- en leescultuur in het oog.

Niet wereldschokkend, wellicht, niet groots en meeslepend, maar passend bij de bescheiden omvang van het Oudfries tekstcorpus. Maar dan geldt eens te meer het adagium - en nu zet ik mijn anglistenpet even op - ‘small is beautiful’.

Aan het einde gekomen van mijn rede, wil ik graag enkele woorden van dank uitspreken.

Yn it foarste plak jildt dat Jimme, Bestjoer fan de Fryske Akademy en Kuratoaren fan disse besûndere learstoel. Jimme hawwe my fyftjin jier lyn foar dit ambt foardroegen en ik hoopje jimme betrouwen net beskamme te hawwen. Ik ben het Faculteitsbestuur dankbaar voor de dertien jaar dat het deze bijzondere leerstoel financieel gesteund heeft, door mij voor 0,1 fte vrij te stellen van mijn aanstelling bij de Opleiding Engelse Taal en Cultuur.

Heechlearde Breuker, bêste Philippus, Fyftjin jier lyn mocht ik dyn opfolger wêze. Ik bin bliid dat’st der wer by bist en tankber foar alle freonskip en stipe dy’t ik fan dy krige ha oer de ôfrûne jierren.

Met zo’n kleine aanstelling lijkt er niet veel gedaan te kunnen worden voor het Fries, maar gelukkig was ik niet de enige. In mijn rede heb ik paar keer een Leidse collega bij name genoemd, die bijgedragen heeft aan de kennis van de Friese taal en cultuur, vooral die van de Middeleeuwen, maar er zijn er meer. Ik wil hier in het bijzonder oud-collega Michiel de Vaan noemen, met wie ik o.a. een themanummer van *It Beaken* over Fries in Noord-Holland mocht verzorgen.

Graag wil ik ook zovele collega’s bedanken met wie ik de afgelopen dertig jaar in de sectie Engelse Filologie heb mogen samenwerken: Wim Tigges, Robin Smith, Ingrid Tiekens, Bart Veldhoen, Louisella Caon en, op de valreep, Nienke Venderbosch. Ik heb het bijzonder gewaardeerd dat het bestuur van het Leiden University Centre of Arts in Society mij destijds heeft voorgedragen om ook benoemd te worden tot hoogleraar Engelse Filologie.

Ik heb met plezier een tiental promovendi naar hun promotie mogen begeleiden, van wie ik twee bij name wil noemen, die ook allebei hun doctorsgraad *cum laude* behaald hebben. Kees Dekker, jij was mijn eersteling. Begonnen we als meester-leerling, al gauw groeide die verhouding uit tot een vriendschap en samenwerking die erg vruchtbaar is gebleken tot op de huidige dag en tot vele publicaties heeft geleid. Met veel plezier denk ik ook terug aan ons NWO-internationaliseringsproject “Storehouses of Wholesome Learning: The Transfer of Encyclopaedic Knowledge in the Early Middle Ages”. I am also happy that the third director of this project, Professor Patrizia Lendinara from Palermo, is here in our midst. Patrizia, I bless the day that we met during the International Society of Anglo-Saxonists Conference in Toronto in 1987. Since then our paths have crossed many a time in all kinds of boards, conferences, workshops and projects. De andere promotus die ik wil noemen is Thijs Porck. Het is verbluffend te zien hoe jij je als een in Oudengels geïnteresseerde student Geschiedenis ontpopt hebt tot een zeer succesvol docent Engelse filologie, met gebruikmaking van beproefde en innovatieve onderwijsmiddelen. Je hebt je proefschrift met lof verdedigd over “Growing Old in Anglo-Saxon England”, een thema dat mij zeer aanspreekt. Fijn, dat je boek later dit jaar in Cambridge gepubliceerd wordt. Ook ben ik je dankbaar voor de soepele secretariële steun die je mij, als hoofdredacteur van het internationale vaktijdschrift *Neophilologus*, alweer jaren geeft.

Oebele Vries, dy bin ik tankber foar de gearwurking dy't wy safolle jierren hân hawwe, benammen by it ta stân bringen fan fjouwer mûnske bondels oer Aldfryske filology. Dy bondels hawwe der grif ta bydroegen dat it Aldfrysk yn al syn hear en fear ynternasjonaal wer syn gerak krige hat.

De universiteit dankt zijn bestaan vooral aan studenten. Ik heb het altijd een groot genoegen gevonden onderwijs te mogen geven en ben jullie, mijn oud-studenten, dankbaar voor je welwillend oor. Ik vond het steeds weer een uitdaging om mijn

enthousiasme voor het vak op jullie over te brengen en dat beloofd te zien met succes. Jullie kritische vragen hielpen mij vaak opnieuw te doordenken wat voor mij vanzelfsprekend leek.

Alweer zeven jaar geleden werd jij, Erik Kwakkel, mijn nieuwe, gezellige buurman. Je NWO-Vidi-project “Turning over a New Leaf” trok mij nog meer de wereld van de paleografie en codicologie in dan ik voor mogelijk gehouden had. Ik heb het een voorrecht beschouwd als promotor van je aio's te mogen optreden. Eerst van Jenny Weston, en binnenkort van Julie Somers en Jenneke Janzen. Ik zie ook uit naar de succesvolle afronding van de dissertaties van mijn buitenpromovendi Sarah Läseke, Rita van de Poel en Sander Stolk.

Tenslotte, Han Nijdam wil ik bedanken voor het organiseren namens de Fryske Akademy van een zeer geslaagd afscheidssymposium, eerder vanmiddag.

Ook al sta ik hier op een Leidse kathedraal, ik heb er beslist geen spijt van dat ik in 1970 naar Groningen getogen ben om Engels te studeren. Ik had er geen benul van wat de studie inhield, maar denk nu met plezier terug aan mijn leermeesters en leermeesteressen, vooral zij die mij liefde bijbrachten voor de Oud- en Middelenengelse taal en literatuur. Had ik in Leiden gestudeerd, dan was ik jou, Wineke, vast niet tegengekomen, en een leven zonder jou kan ik me niet goed voorstellen. Met dankbaarheid kijk ik ook naar onze kinderen en schoonkinderen hier op de voorste rij, die verwachten dat ik nu de tijd heb om de historische roman te schrijven waarvan zij later rijk zullen worden.

Ik weet me een gezegend mens.

En dêrmei haw ik it sein, oftewel: Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Voor een gedetailleerd overzicht van (Oud-)Friese (eigen-)aardigheden, zie Bremmer 2009: §204.
- 2 De *17K* en *24L* zijn integraal in zeven handschriften overgeleverd: R1, E1, H1, H2, U, J, en D (voor de sigla, zie Bremmer 2009: §14). Er moeten er echter veel meer van gecirculeerd hebben. De tekst van de *17K* in R1 berust op twee verschillende redacties (Bremmer 2004: 112), terwijl de Nederduitse Rüstringer versie op weer een andere redactie teruggaat dan die in R1 (Algra 1991: 55). Om, een laat-veertiende-eeuws Ommelander fragment van de *17K* (Leeuwarden, Tresoar, Hs 150/g; vgl. Bremmer 2017a) getuigt eveneens van die wijde verspreiding; zie ook Krolis-Sytsema (1993). Dat doen ook vroegmoderne geleerde collaties met redacties uit verloren gegane handschriften, neergepend in de kantlijnen van zowel E1 (Sipma 1942: 34) als H2 (Hoekstra 1950: 14-15).
- 3 Er is altijd een uitzondering die de regel bevestigt: de Hunsingoër volkstalige redactie telt 25 Landrechten, maar de Latijnse versie in de twee handschriften H1 en H2 bevatten er “gewoon” vierentwintig.
- 4 Over de rol van getallen in de opbouw van Oudfriese teksten, zie ook Giliberto 2015: 152-53.
- 5 Ik heb de woorden tussen vishaken toegevoegd om de m.i. defecte tekst te emenderen. De emendatie steunt op de lezing van deze passage in het Eerste Emsinger Handschrift, zie Buma en Ebel 1967: A III.18. Ik dank Ton Hilhorst voor zijn hulp bij het doorgronden van deze passage en de Latijnse versie ervan.
- 6 Over de banvloek als dreigmiddel in het Friese recht, vgl. Bremmer 2010: 543.
- 7 Voor een uitgebreide samenvatting, zie Bos-van der Heide 1937: 11-17.
- 8 De citaten zijn tamelijk vrij, althans komen niet uit een gangbare versie van de Vulgaat. De auteur lijkt ook uit nog niet getraceerd apocrief materiaal te hebben geput, zoals zijn mededeling dat in de Handelingen der Apostelen vermeld staat dat Pilatus zijn paleis verliet om ter helle te varen en vandaar niet terugkeerde: “Vnde jn actibus apostolorum: Egressus est Pilatus a pretorio suo post praua iudicia sua ad infernum ire et nunquam redire” (Buma en Ebel 1977: 382 onderaan). Volgens de gangbare opvatting over zijn einde, gebaseerd op vroege apocriefe teksten als de *Vindicta Salvatoris* en *Mors Pilati*, en verduurzaamd in bijvoorbeeld de populaire *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine (1228-1298), pleegde Pilatus in Rome zelfmoord (Murray 2000: 339-43).
- 9 Volgens Clarke 2001: 14: “a commonplace of late twelfth-century canonistic discourse”. William Langland (ca. 1330-1387?) gebruikt de sententie ook in zijn *Piers Plowman* (B- en C-versie); zie Gray 1996: 54-55, voor een discussie ervan. Over de rol en functie van gezegden en spreekwoorden in Oudfriese rechtsteksten, zie Bremmer 2017b en Bremmer 2014: 30-32.
- 10 Als leerling van de romanticus Jacob Grimm zal von Richthofen vooral gecharmeerd zijn geweest van rechtsteksten waarvan hij aannam dat ze uit “het volk” waren voortgekomen. Geleerd “maakwerk” stak daar in zijn ogen schril bij af.
- 11 Vergelijk de – fictieve – toeschrijving van een korte beschrijving van de groei van de foetus aan Augustinus (Buma en Ebel 1967: A V.19; een tekst over de vijf sleutels der wijsheid aan Salomo (Buma en Ebel 1969: IV); en een tekst over de vijftien tekenen voor de Jongste Dag (Buma en Ebel 1963: A XI) aan Hiëronymus.

Bibliografie

- Algra, Nicolaas E. (1991). *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*. 2e druk. Doorn: Graal.
- Århammar, Nils R. (2004). “Deutsch/Friesisch”, *Sprachgeschichte: ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, deel 4, red. Werner Besch e.a., 2e, herziene druk. Berlijn en New York: de Gruyter, 3300-17.
- Assmann, Jan (2000). *Religion und kulturelles Gedächtnis. Zehn Studien*. München: C. H. Beck.
- Bree, Cor van (2012). “Een Fries substraat in Noord-Holland? Oftewel: Noord-Hollandse frisismen op de methodologische pijnbank”, *Sporen van Fries en de Friezen in Noord-Holland*, red. Rolf H. Bremmer Jr en Michiel de Vaan. Themanumer *It Beaken* 74.1-2: 173-205.
- Bremmer, Rolf H. Jr (2004). ‘*Hir is eskriven*’. *Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum: Verloren.
- Bremmer, Rolf H. Jr (2008). “North-Sea Germanic at the Cross-Roads: The Emergence of Frisian and Hollandish”, *NOWELE* 54/55: 278-308.
- Bremmer, Rolf H. Jr (2009). *An Introduction to Old Frisian. History, Grammar, Reader, Glossary*. Amsterdam en Philadelphia: John Benjamins.
- Bremmer, Rolf H. Jr (2010). “From Alien to Familiar: Christ in Language and Law of Medieval Frisia”, *Myths, Martyrs, and Modernity. Studies in the History of Religions in Honour of Jan N. Bremmer*, ed. Jitse Dijkstra, Justin Kroesen, and Yme Kuiper. Leiden: Brill, 531-52.
- Bremmer, Rolf H. Jr (2014). “The Orality of Old Frisian Law Texts”, *Directions for Old Frisian Philology*, red. Rolf H. Bremmer Jr, Stephen Laker en Oebele Vries. Amsterdam en New York: Rodopi, 1-48. [= *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 73/*Estrikken* 96]
- Bremmer, Rolf H. Jr (2017a). “Codifying the Law: Frisian Legal Manuscripts around 1300”, *Vernacular Manuscript Culture 1000-1500*, red. Erik Kwakkel. Leiden: Leiden University Press [te verschijnen].
- Bremmer, Rolf H. Jr (2017b). “The Fleeing Foot is the Confessing Hand”: Proverbs in the Old Frisian Laws”, *La tradizione gnomica nelle letterature germaniche medievali*, red. Marina Cometta e.a., Collana Di/Segni 13. Milaan: Ledizioni [te verschijnen].
- Buma, Wybren Jan, en Wilhelm Ebel (1963). *Das Rüstringer Recht*. Altfriesische Rechtsquellen 1. Göttingen: Musterschmidt.
- Buma, Wybren Jan, en Wilhelm Ebel (1967). *Das Emsiger Recht*. Altfriesische Rechtsquellen 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Buma, Wybren Jan, en Wilhelm Ebel (1969). *Das Hunsinger Recht*. Altfriesisches Rechtsquellen 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Buma, Wybren Jan, en Wilhelm Ebel, m.m.v. Martina Tragter-Schubert (1977). *Jus Municipale Frisonum*, 2 delen. Westeralauwerssches Recht I. Altfriesische Rechtsquellen 6/1-2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Clarke, Peter D. (2001). “Peter the Chanter, Innocent III and Theological Views on Collective Guilt and Punishment”, *Journal of Ecclesiastical History* 52: 1-20.
- Garrison, Mary (2006). “Divine Elections for Nations – A Difficult Rhetoric for Medieval Scholars?”, *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000-1300)*, red. Lars B. Mortensen. Kopenhagen: Museum Tusulanum Press, 275-314.
- Gerbenzon, Pieter (1975). *Zeer voorlopige lijst van de belangrijkste middeleeuwse rechtsbronnen uit het Groot-Friese gebied tussen Vlie en Wezer*, 2e druk. [Groningen: Juridisch Instituut RUG].
- Gray, Nick (1986). “Langland’s Quotations from the Penitential Tradition”, *Modern Philology* 84: 53-60.
- Harris, Joseph, en Karl Reichl, red., *Prosimetrum: Crosscultural Perspectives on Narrative in Prose and Verse*. Cambridge: D. S. Brewer.
- Hoekstra, Jelle (1940). *Die gemeinfriesischen siebzehn Küren*. Assen: Van Gorcum.

- Hoekstra, Jelle (1950). *De Eerste en de Tweede Hunsinger Codex*. Oudfriese Taal en Rechtsbronnen 4. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Johnston, Thomas S. B. (1995). “‘Ene zie borch tho bouwenn’: A New Look at the Pan-Frisian Dike Law of a Low German Ommeland Version”, *Us Wurk* 44: 1-37.
- Johnston, Thomas S. B. (1998). “Old Frisian Law and the Frisian Freedom Ideology: Text and Manuscript Composition as a Marketing Device”, *Approaches to Old Frisian Philology*, red. Rolf H. Bremmer Jr, Thomas S. B. Johnston en Oebele Vries. Amsterdam en Atlanta, GA: Rodopi, 179-214. [= Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49/Estrikken 72]
- Krolis-Sytsema, Johanneke (1993). “De weirekke tsiende Kêst. Oer in ûnbekende ferzy fan de 17 Kêsten”, *It Beaken* 55: 83-95.
- Leeson, Peter T. (2012). “God Damn’: The Law of Economics of Monastic Malediction”, *Journal of Law, Economics and Organization* 30.1: 193-216.
- Linde, Cornelia (2015). “Twelfth-century Notions of the Canon of the Bible”, *Reading the Bible in the Middle Ages*, red. Jinty Nelson en Damien Kempf. Londen: Bloomsbury, 7-18.
- Millet, Bette (1985). “Chaucer, Lollius, and the Medieval Theory of Authorship”, *Studies in the Age of Chaucer, Proceedings, No. 1, 1984: Reconstructing Chaucer*, red. Paul Strohm en Thomas J. Heffernan, 93-103.
- Mol, Johannes A., en Justine Smithuis (2008). “De Friezen als uitverkoren volk. Religieus-patriottische geschiedschrijving in vijftiende-eeuws Friesland”, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11 (2008), 165-204.
- Moore, Robert I. (1994). “Literacy and the Making of Heresy, c. 1000-c. 1150”, *Heresy and Literacy, 1000-1530*, red. Peter Biller en Anne Hudson. Cambridge: Cambridge University Press, 19-37.
- Murdoch, Brian (1998). “Authority and Authenticity: Comments on the Prologues to the Old Frisian Laws”, *Approaches to Old Frisian Philology*, red. Rolf H. Bremmer Jr, Thomas S. B. Johnston en Oebele Vries. Amsterdam en Atlanta, GA: Rodopi, 215-43. [= Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49/Estrikken 72]
- Murray, Alexander (2000). *Suicide in the Middle Ages*. Vol. 2: *The Curse on Self-Murder*. Oxford: Oxford University Press.
- Schoonheim, Tanneke (2004). *Vrouwelijke persoonsnamen in Holland en Zeeland tot het jaar 1300*. Groningen: Gopher.
- Sipma, Pieter (1930). *Bijdrage tot de kennis van Het Rudolfsboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Sipma, Pieter (1942). *De Eerste Emsinger Codex*. Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 4. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Staubach, Nikolaus (2003). “Die *Devotio moderna* als Textgemeinschaft”, *Schnittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*, red. Angelika Lehmann-Benz, Ulrike Zellmann en Urban Küsters. Münster: Waxmann, 19-40.
- Stein, Robert (2006). “Seventeen. The Multiplicity of a Unity in the Low Countries”, *The Ideology of Burgundy. The Promotion of National Consciousness 1364-1565*, red. D'A. Jonathan, D. Boulton en Jan R. Veenstra. Leiden: Brill, 224-62.
- Stock, Brian (1983). *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton: Princeton University Press.
- Vries, Oebele (1986). *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*. Leeuwarden: De Tille.
- Vries, Oebele (2015). “*Frisonica libertas*: Frisian Freedom as an Instance of Medieval Liberty”, *Journal of Medieval History* 41: 229-48.
- Weinreich, William C., red. en vert. (2011). *Latin Commentaries on Revelation by Victorinus of Petovium, Apringius of Beja, Caesarius of Arles, and Bede the Venerable*. Downers Grove, IL: Intervarsity Press.
- Wiarda, Tilemann D. (1805). *Asega-Buch. Ein Altfriesisches*

Gesetz-buch der Rüstringer. Berlijn en Stettin: Friedrich Nicolai.

Ziolkowski, Jan (2009). "Cultures of Authority in the Long Twelfth Century", *Journal of English and Germanic Philology* 108: 421-48.

PROF.DR. ROLF H. BREMMER JR.

2015	Emeritaat
2012	Hoogleraar Engelse Filologie, Universiteit Leiden
2002	Bijzonder hoogleraar Friese Taal en Letterkunde, Universiteit Leiden, vanwege de Fryske Akademy, Ljouwert
1995	Universitair hoofddocent, Universiteit Leiden
1994	Erasmus Hoogleraar Nederlandse Geschiedenis en Cultuur, Harvard University (op uitnodiging)
1987	Promotie aan de Faculteit der Letteren, Katholieke Universiteit Nijmegen
1986	Universitair docent, Rijksuniversiteit Leiden
1979	Wetenschappelijk medewerker, Katholieke Universiteit Nijmegen
1977	Leraar Engels, Gomarus College Groningen
1976-1977	Harting Scholar, Manchester College, University of Oxford
1970-1977	Studie Engels en Oudgermanistiek, Rijksuniversiteit Groningen

Friesland, en daarmee de Friese taal, omvatte in de Middeleeuwen een veel groter gebied dan tegenwoordig. Rond 800 definitief ingelijfd in het rijk van Karel de Grote, wisten de Friese landen zich rond 1100 weer los te maken van het Heilige Roomse Rijk. Tot eigen staatsvorming kwam het echter niet. Van de Zuiderzee tot aan de Wezermondning ontstonden langs de kust zo'n twintig Friese landsgemeenten die weinige politieke binding met elkaar hadden. Wat hen wel bond was de Friese taal en de wil om vrij van het Roomse Rijk te blijven. In mijn afscheidsrede laat ik zien dat er naast een taalgemeenschap in de dertiende eeuw een tekstgemeenschap ontstond waarin de Friezen van oost tot west zich verenigd wisten. In geschrifte werd hun speciale politieke en sociale positie met veel ideologische en theologische verbeelding tot uitdrukking gebracht. Belangrijke exponenten van deze tekstgemeenschap blijken de Pan-Friese *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* te zijn. Ik toon verder aan dat voor Westerlauwers Friesland eenzelfde rol toegeschreven worden mag aan het *Rudolfsboek*. Geen van deze teksten zijn literaire hoogstandjes, maar zeker cultuur-historisch gezien valt er een fascinerende wereld in te ontdekken.

Universiteit
Leiden